

Դիտողություններ Հայաստանի կուր-արաքսյան խեցեղենի հազվադեպ հանդիպող զարդաձևերի վերաբերյալ

Հոդվածը նվիրված է վաղբրոնզեդարյան մշակույթում հազվադեպ հանդիպող զարդարման մոտեցումներին: Նման օրինակներ առայժմ մեզ հայտնի են Արագածից, Կառնուտից, Հառիճից, Մեծ Սեպասարից, Շենգավիթից, Շիրակավանից, Ջրաձորից, Ֆիոլետովոյից, Քեթիից: Այս եզակի օրինակների զարդաձևերը ակոսային են, ռելիեֆ, կատարված են սեղմելու-փոսիկավորելու նաև կոկման և գունազարդ եղանակներով: Պատկերվել են կարասների, կճուճների, քրեղանների, թասերի և այլ տիպի անոթների վրա: Ներկայացվածների շարքում աչքի են ընկնում Շիրակավանից հայտնաբերված լայնաբերան կարասի շուրթի բեկորները՝ ներսի կողմից զարդարված պոմեռային պատկերով, որն առայժմ իր տեսակի մեջ եզակի է: Այս պոմեռի խորակոս, ազատ ոճով կատարման եղանակը մոտենում է խորակոս-փորագիր ժայռաքանդակներին: Նույնը կարելի է համեմատել ուշ բրոնզեդարյան գոտիների պատկերների հետ: Նմանատիպ լայնաբերան կարասներում պահվել է ընդդեմ, հատկապես՝ ցորեն, որի կարևորագույն նշանակությունն անառարկելի է: Այն իր կիրառական առումով (ընդդեմ ամբարելու)՝ լիովին համադրվում, լրացնում է նույն կարասի պատկերագիրը՝ զարուն ավետող պյունեն:

Բանալի բառեր. *վաղբրոնզեդարյան մշակույթ, զարդամոտիֆներ, կուր-արաքսյան խեցեղեն:*

Anna Azizyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Remarks on the Rare Ornaments of Kura-Araxes Ceramics of Armenia

The article is about the rare decorations of the pottery existed in the Early Bronze Age culture. Certain examples are known from Aragats, Karnut, Harich, Mets Sepasar, Shengavit, Shirakavan, Jradzor, Fioletovo, and Ketik archaeological sites. The ornaments of this unique specimens are made with grooves and reliefs, by pressing-dimpling, also by smoothening and painting. These ornaments present on jugs, jars, bowls, plates and other types of vessels. Among the series of studied ornaments, there are fragments of a lip of wide-mouthed pot discovered in Shirakavan, which are decorated inside with a subject matter image; this is a unique specimen known so far. The deep-groove method and freestyle performance of the above-mentioned subject image remind deep-groove-carved rock art existing in the region. The same decoration can be compared to the images on the Late Bronze Age belts. Supposedly grains, particularly cereals were stored in such wide-mouthed jars. The supposition about grains storage is supported by the pictogram-subject of the container, which may be interpreted as the arrival of spring.

Key words: *Bronze Age, ornaments, ceramics.*

Анна Азизян

Комментарии к редко встречающимся орнаментам на куро-аракской керамике

Статья посвящена редко встречающимся подходам орнаментирования в культуре эпохи ранней бронзы. Такие орнаменты встречаются в нескольких памятниках эпохи ранней бронзы (Арагац, Карнут, Арич, Мец Сепасар, Шенгавит, Ширикаван,

Джрадзор, Фиолетово, Кети). Эти орнаменты углубленные, рельефные, исполненные при помощи техники надавливания, а также полирования и росписи. Большой интерес из себя представляет орнамент из Ширакавана, которая по способу исполнения приближается к наскальным скульптурам.

Բազմազան են վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի զարդամոտիվները և նրանց զարդարման մոտեցումները, որոնց տարրերն ու տարատեսակները առկա են անոթի պարանոցի, ուսի և իրանի հատվածներում¹: Հազվադեպ են անոթի արտաքին՝ նստուկի մակերեսին և անոթի ներսի՝ ընդհանուր, հատակին և շուրթին կատարված զարդամոտիվների տեղադրումը:

Հոդվածը նվիրված է այս մշակույթում հազվադեպ հանդիպող զարդարման մոտեցումներին: Նման օրինակներ առայժմ մեզ հայտնի են Արագածից, Կառնուտից, Հառիճից, Մեծ Սեպասարից, Շենգավիթից, Շիրակավանից, Զրաձորից, Ֆիոլետովոյից, Քեթիից: Այս եզակի օրինակների զարդաձևերը ակոսային են, ռելիեֆ, կատարված են սեղմելու-փոսիկավորելու նաև կոկման և գունազարդ եղանակներով: Պատկերվել են կարասների, կճուճների, քրեղանների, թասերի և այլ տիպի անոթների վրա: Ներկայացվածների շարքում աչքի են ընկնում Շիրակավանից հայտնաբերված լայնաբերան կարասի շուրթի բեկորները՝ ներսի կողմից զարդարված սյուժետային պատկերով, որն առայժմ իր տեսակի մեջ եզակի է:

Զարդարված օրինակները բաժանվել են երկու խմբի՝ զարդաձևեր պատկերված անոթի *արտաքին* և *ներքին* մակերեսներին, որոնք իրենց հերթին տրոհվում են ենթախմբերի:

Անոթի արտաքին մակերեսին կատարված զարդամոտիվներ

Հատակին. Վաղ բրոնզի որոշ հուշարձաններից մեզ հայտնի խեցանոթների նստուկները երբեմն զարդարված են կլոր սեղմելու-ներճկումով (Խանգաղյան 1967: աղյուսակ XIV; Sagona 1984: fig. 7/4, fig. 9/5; Κυφтин 1944: 97, 118), (աղյուսակ I, նկար 1-4): Հանդիպում են մեծ մասամբ նեղ նստուկ ունեցող անոթների վրա: Նրանք իրենց կատարումով աղերսվում են նույն մշակույթի կավանոթներին պատկերված, կլոր կամ օվալաձև ներճկված փոսիկների հետ (աղյուսակ I, նկար 4): Նմանատիպ զարդամոտիվներ՝ գուգորդված վերադիր ելուստով, հանդես են գալիս խեցանոթի արտաքին մակերեսին՝ իրանի վրա, որոնք բնորոշ են Էլառ-արագածյան խմբին: Պատկերվում են նաև կանթի տակ և վերնամասում: Կան նաև եզակի հանդիպող՝ ակոսազարդ ու կոկման եղանակներով զարդարված նստուկներ (աղյուսակ I, նկար 5, 7, 9-11), որոնցում

1 Իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում պ. գ. թ. Ա. Գևորգյանին՝ Ֆիոլետովոյի (աղյուսակ I, նկար 2, 5, 25, 26), պ. գ. ղ. Ռ. Բաղալյանին՝ Կառնուտի (աղյուսակ I, նկար 3, աղյուսակ II, նկար 6), պ. գ. թ. Լ. Եզանյանին՝ Մեծ Սեպասարի (աղյուսակ II, նկար 9), ԷՊԱԹ-ի տնօրեն Ա. Թադևոսյանին՝ Արագածի (աղյուսակ II, նկար 1, 7) հնագիտական նյութերից օգտվելու թույլատվության համար նաև պ. գ. թ. Ա. Բորիսյանին՝ օգտակար դիտողությունների համար:

պատկերված են ցանցկեն և այլ տիպի (Summers 2014: 157) մոտիվներ: Պետք է նշել, որ անոթների հատակին զարդի առկայությունը, ի տարբերություն վաղ բրոնզի, գոյություն է ունեցել նաև էնեոլիթյան դարաշրջանի որոշ հուշարձաններում (Թորոպյան 1976: 95/17, 99/18; Chataigner 1995: 109/4, 5; Мунчаев, Мерпет 1981: 213; Археология СССР 1982: 157), (աղյուսակ I, նկար 13, 16, 17): Զարդարման այս ոճը, ըստ դիտարկման, ունի երկու տարբերակ. առաջինը՝ անոթի պատրաստման ընթացքում հում (չթրծած), խոնավ անոթը դրել են գործվածքի վրա, որի արդյունքում ի հայտ են եկել որոշակի դաջվածքներ, ինչպիսիք են խեցեղենի ձևավորման ժամանակ իրանի մակերեսին պահպանված գործվածքի կամ խսիրի դաջվածքի հետքերը (Թորոպյան 1976: 99/18; КИМК 1976: 14, 22): Երկրորդը՝ վերը նշվածին զուգահեռ՝ մտադրված կերպով զարդարելն էր. վառ օրինակներն են տերևի դաջվածքներով նստուկները (Chataigner 1995: 89, 109/5), (աղյուսակ I, նկար 17): Մյուս օրինակներում պատկերված են ցանցկեն մոտիվներ՝ կրկնօրինակելով գործվածքներին (Խանգաղյան 1967: աղյուսակ XXV; Шенгавит каталог 2015: 117): Անոթների նստուկները, մտադրված կերպով զարդարված լինելուց բացի, կարող էին ունենալ պահպանողական խորհուրդ նաև խորհրդանշելին պատկանելիությունը տվյալ վարպետին կամ համայնքին (КИМК 1976: 21; Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 134): Նմանատիպ զարդամոտիվներ մեզ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի որոշ դրոշմիչ կնիքների վրա: Կավանոթների նստուկների մոտիվները գրեթե նույնությամբ զուգորդվում են կնիքների պատկերներին (Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: նկար 134, 135; Փիլիպոսյան 1998: աղյուսակ 4, 5, 6), (աղյուսակ I, նկար 6, 8, 14, 15): Ըստ Խանգաղյանի՝ հավանաբար որոշ կնիքներ՝ փորագիր զարդերով, կիրառվել են սրբազան հաց դաջանախշելու համար (Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 134, 135): Հաջորդ դարաշրջանում միջին բրոնզում, այս զարդարման մոտեցումը նույնպես հազվադեպ բնույթ է կրում (Хачатрян 1975: 116), (աղյուսակ I, նկար 18): Ի տարբերություն վերը նշվածի՝ նման երևույթը լայն տարածում է ստանում ուշ բրոնզե և վաղ երկաթե դարաշրջանում (Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 37; Եսայան 1976: 124, 126, 150; Խանգաղյան 1979: 96; Петросян 1989: 74, табл. 66/12; Хачатрян 1975: 192, 193, 195), (աղյուսակ I, նկար 19-21): Հատկանշական են նստուկին պատկերված մոտիվները, որոնք համահունչ են՝ կրկնելով իրանի զարդամոտիվները:

Անոթի ներքին մակերեսին կատարված զարդամոտիվներ

Ընդհանուր. Ինչ վերաբերում է կավանոթի ներսի մակերեսը զարդարելուն, մեզ հայտնի վառ օրինակներից է Շենգավիթի թասը (Սարդարյան 1067: 187; Հայացք բրոնզի դարից 2010: 41), (աղյուսակ I, նկար 22): Արտաքինից սև, փայլեցված, շուրթին՝ երկրաչափական, զարդագոտիով, ներսից՝ բաց հիմնագույնի վրա աղյուսագույն անգործով պատկերված կոմպոզիցիա: Շարժում ցույց տվող, դեպի ձախ պտտվող թռչուններից (հավանաբար՝ արագիլներ) մի քանիսը օձերին կտցած պտույտ են գործում «օջախի» շուրջը, որոնց ուղեկցում են աստրալ նշաններ՝ կեռիսաչը և լուսինը խորհրդանշող շրջանակներ (Խան-

գաղյան 1969: 155, 156): Նույն հուշարձանից հայտնի են ևս մի քանի գունազարդ օրինակներ (Шенгавит каталог 2015: 238), որոնք նույնպես պատկերված են աղյուսագույն անգործով բաց հիմնագույնի վրա (աղյուսակ I, նկար 23, 24): Փոքրիկ թասիկի կենտրոնում պատկերված է չորս թերթանի «ծաղիկ», որն աղեքսվում է հավասարաթև խաչին՝ կենտրոնում կրելով փոքրիկ խաչ: Մյուս բեկորի ներսի մակերեսին պահպանվել է գալար, որը շատ տարածված մոտիվ է կուր-արաքսյան մշակույթում:

Հատակին. Եզակի, մեզ հայտնի այս օրինակներում (աղյուսակ I, նկար 25, 26), հատակի կենտրոնական հատվածում՝ ներճկումով պատկերված են կլոր փոսիկներ, որոնց զուգահեռները նույնպես գտնում ենք տվյալ մշակույթի կավանոթների իրանին, օջախների մակերեսին և արձանիկների վրա: Ուշագրավ է, որ մեզ հայտնի այս երկու օրինակները ի հայտ են եկել նույն հուշարձանից՝ Ֆիդլետովոյից: Կլոր փոսիկների պատկերներ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հուշարձաններից, որոնք պատկերվել են ժայռերի, կոթողների և առանձին քարերի վրա (Карапетян, Хачатрян, Канецян 2004: /2, 260, 261): Կուր-արաքսյան խեցեղենի զարդարված, գույգ ներճկված փոսիկները հավանաբար կապված են ինչ-որ պաշտամունքային պատկերացումների հետ (Խանգաղյան 1969: 156, 157):

Շուրթին. Վերը նշված գունազարդ նմուշներից, կավանոթների ներսի մակերեսին՝ շուրթին, ժապավենաձև գունազարդման մոտեցումը լայն տարածում ունի Արագածի, Շենգավիթի, Կառնուտի և այլ հուշարձաններում (աղյուսակ II, նկար 1-6): Գունազարդել են անգործի տարբեր երանգներով, կավե հեղուկ քսուքով, այնուհետև՝ արտաքին մակերեսի նման հղկել կամ փայլեցրել են: Գույները տատանվում են մուգ մոխրագույնից մինչև գորշ և աղյուսեկարմրավունից մինչև օխրայի երանգները: Կան նաև բաց մանուշակագույն և արծաթափայլ օրինակներ: Անգործապատ ժապավեններն ունեն մոտավորապես 6-1սմ լայնություն:

Բացի գունազարդ նմուշներից, եզակի են այս խմբում դասված ակոսազարդ և վերադիր կատարումով օրինակները: Արագածից հայտնաբերված կուր-արաքսյան վաղ փուլին պատկանող թասը հարդարված է ակոսազարդ, գույգ շեղ գծերից եռանկյունիներ կազմող ֆրիզով (աղյուսակ II, նկար 7ա, բ): Հաջորդ հետաքրքիր նմուշը Բերիի №9 դամբարանից գտնված բիկոնիկ իրանով կճուճն է (Петросян 1989: 45, табл. 34), (աղյուսակ II, նկար 8): Իր բավական լայն, հարթ պսակի վրա առկա է երկրաչափական ակոսազարդ ֆրիզ, որն իր հորինվածքով նմանվում է վերը նշված Արագածի թասի զարդագոտուն: Վերադիր կատարումով առայժմ հայտնի է միայն Մեծ Սեպասարից պեղված խեցու շուրթի բեկորը (աղյուսակ II, նկար 9): Այն իր վրա կրում է գալարվող վերադիր ելուստ, ըստ Լ. Եգանյանի՝ վերադիր օձազալար է պատկերված շարժական օջախ-գոհարանի շուրթին (Եգանյան 2013: 61, աղյուսակ I-7): Մյուս երեք խեցեղեն օրինակների զարդամոտիվները վկայված են բացարձակապես մեծ կարասների շուրթերին. մեկն ամբողջական պահպան-

ված կարաս է, իսկ մյուս երկուսը՝ բեկորային: Կարասներ և նրանց բեկորներ հայտնաբերվել են գրեթե բոլոր վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերում: Հարկ է նշել, որ երեք կարասների շուրթերը ակոսազարդ են: Ակոսազարդումը կատարվել է հետևյալ մոտեցումով. հաճախ առանց ուրվագծելու միանգամից կիսաչոր կավի մակերեսին ակոսներ են փորագրվել: Այս եղանակով կատարված զարդաները հիմնականում ազատ ոճով են պատկերված և տարբերվում են ռելիեֆ և ներճկված եղանակներից, որոնք ավելի կանոնավոր են: Հատիճից հայտնաբերված ամբողջական սև փայլեցված կարասն ունի լայն, քիչ դեպի դուրս ճկված շուրթ, կարճ վիզ և ուռուցիկ իրան, որն ավարտվում է կտրուկ, նեղ նստուկով (Хачатрян 1975: 60), (աղյուսակ II, նկար 10): Կարասի շուրթը ներսի կողմից հարդարված է լայնակոս եռանկյունաշար գոտիով: Այս տիպի զարդագոտիները լայն տարածում ունեն կուր-արաքսյան մշակույթում: Հաջորդ օրինակը Ջրածորի լայնաբերան կարասի շուրթի բեկորն է, որի ներսի մակերեսին ատկա են շեղ անկանոն ակոսներ (Badalyan, Avetisyan 2007: 127/7), (աղյուսակ II, նկար 11): Նույն պատկերման մոտեցումը տեսնում ենք որոշ կնքադրոշմների վրա փորագրված (Փիլիպոսյան 1998: Աղյուսակ 23/1, 2, աղյուսակ 25/5), (աղյուսակ II, նկար 12, 13):

Այս շարքի հատկանշական գտածոներից է Շիրակավանից հայտնաբերված մեծ կարասի վերնամասի բեկորային հատվածը, որի շուրթի տրամագիծը կազմում է 53սմ²: Ունի դեպի դուրս ճկված շուրթ և արտահայտված պսակ: Շրթնաբեկորը ներսից զարդարված է շուրջանակի, խորակոս հորինվածքի պատկերագրությամբ, որտեղ ներառված են մարդ, լեռներ և թռչուն (հավանաբար՝ արագիլ)՝ իրենց ուղեկցող նշաններով (Azizyan 2015: table XXVIII fig. 1), (աղյուսակ II, նկար 14): Սյուժեում պատկերված թռչունը նման է արագիլի՝ եռանկյունաձև մարմնով, համեմատ իրանի՝ երկար ոտքով (աղյուսակ II, նկար 14ա): Եռանկյունաձև մարմինը բնորոշ է կուր-արաքսյան մշակույթում պատկերվող գրեթե բոլոր թռչուններին (Խանզադյան 1969: 53, 78, 79, 80; Sagona 1984: fig. 122/248, 249a, fig. 123/259, 260, 270; Κυφтин 1944: рис. 55; Хачатрян 1975: рис. 21, 24), (աղյուսակ II, նկար 15, 17): Նույնը տեսնում ենք Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971: 147, 148), (աղյուսակ II, նկար 16): Թռչունը հանդես է գալիս որպես արևի խորհրդանիշ, զարուն ավետող (Խանզադյան 1969: 152, 154. Մարտիրոսյան 1981: 46), ունի նաև պտղաբերության խորհուրդ (Խանզադյան 1969: 156; MHM 1992: т. 2, 346). նույնն է խորհրդանշել նաև բազմաթիվ հին ժողովուրդների մոտ (Пиотровский 1949: 93; Голан 1993: 100): Հայկական լեռնաշխարհի վաղ երկրագործների կողմից արևը երկրպագվել է հողագործության համատեքստում (Մարտիրոսյան 1981: 65):

Մարդն ուղղված է դեպի թռչունը, որը պատկերված է սխեմատիկ՝ երկրաչափական եռանկյունաձև մարմնով: Մարդը նույնպես երկրաչափական ձևով է պատկերված. ունի եռանկյունաձև գլուխ և ուղղանկյուն մարմին և կատարմամբ համահունչ է եռանկյունաձև մարմնով թռչունին (աղյուսակ II, նկար 14բ):

2 Հայտնաբերվել է Շիրակավանի 1978թ. պեղումների ժամանակ, I կացարանից, հնագետներ՝ Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ. և Պետրոսյան Լ.:

Կուր-արաքսյան մշակույթում մարդակերպ պատկերները հազվադեպ են. հանդիպում ենք արձանիկների տեսքով և խեցեղենին՝ մարդու դիմային ոճավորված կատարումով: Երկրաչափական կառուցվածք ունեցող անտրոպոմորֆ պատկերները բնորոշ են վաղբրոնզեդարյան դարաշրջանին (Փիլիպոսյան 1998: աղյուսակ 41/10; Մարտիրոսյան 1981: սիստեմ. աղյուսակ III; Писотровский 1949: табл. 9), (աղյուսակ II, նկար 20): Ինչ վերաբերում է խեցանոթների զարդապատկերներին, ապա այստեղ եզակի բնույթ են կրում: Այս հորինվածքում մարդու ձեռքին և իրենից քիչ այն կողմ պատկերված են ուղղանկյունիներ՝ մեջտեղից խաչաձև չորս մասի բաժանված, որոնք իրենց կառուցվածքով նմանվում են Միջագետքից հայտնաբերված կնիքների պատկերագրության մեջ առկա նմանատիպ նշաններին (Collon 2001: pl. X-123; Ward 1910: fig. 723), (աղյուսակ II, նկար 18, 19): Քառակուսին՝ մեջտեղից բաժանված չորս մասի, խորհրդանշել է «արտի չորս հողատարածքներ» (Голан 1993: 87): Ամիրանիս Գորայի խեցեղենի զարդամոտիվներում հանդիպում ենք ուղղանկյունաձև ցանցկեն մոտիվ, որը խորհրդանշել է «հող, արտ՝ բաժանված հատվածների» (Шаншавили 1999: 33, 34 табл. II/VIII): Ուշագրավ են Սյունիքի ժայռապատկերներում նմանատիպ հորինվածքները (Կարախանյան, Սաֆյան 1970: 59/7, 188/1, 249/2):

Պատկերաշարի հաջորդ անբաժան մասն է կազմում եռանկյունաշար «լեռնաշղթան» (աղյուսակ II, նկար 14գ), որը նույնպես իր գուգահեռ ունի միջագետքյան պատկերագրության մեջ (Փիլիպոսյան 1998: Աղյուսակ 22/3), (աղյուսակ II, նկար 21): Շատ մշակույթներում հաճախ եռանկյունիների և շնրոնների միջոցով են արտահայտել լեռը կամ «լեռնաշղթան» (Մարտիրոսյան 1978: 105, աղյուսակ XIX; МНМ 1991: т. 1, 273): Լեռան բազմախորհուրդ իմաստներից մեկն աշխարհի մոդելն է: Այս պատկերաշարն իր փոխկապակցվածությամբ հնարավոր է գարունն ավետող գաղափարի շուրջ ընկալվի: Մարդը ձեռքին բռնած մեջտեղից խաչվող քառանկյուն իրով՝ փոխկապակցվում է թռչնի և լեռների հետ: Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանվել են մարդու, թռչնի ու գարնան ավետումը համադրող հեքիաթներ և հանելուկներ:

Եզրակացություն

Կուր-արաքսյան խեցեղենի տեսականիում հանդիպում են անոթի արտաքին և ներքին մակերեսներին կատարված յուրահատուկ և հազվադեպ հանդիպող զարդամոտիվներ (նստուկներին, արտաքին սև փայլեցված մակերեսին, շուրթին): Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Շիրակավանի կարասի պատկերագիր զարդագոտին, որն առայժմ հայտնի է որպես եզակի օրինակ: Այս պյուժեի խորակոս, ազատ ոճով կատարման եղանակը մոտենում է խորակոս-փորագիր ժայռաքանդակներին: Նույնը կարելի է համեմատել ուշ բրոնզեդարյան գոտիների պատկերների հետ: Նմանատիպ լայնաբերան կարասներում պահվել է ընդդեմ, հատկապես՝ ցորեն (Խանգաղյան 1967, 62), որի կարևորագույն նշանակությունն անառարկելի է: Այն իր կիրառական առումով (ընդդեմ ամբարելու)՝ լիովին համադրվում, լրացնում է նույն կարասի պատկերագիրը՝ գարուն ավետող պյուժեն:

Գրականություն

Եզանյան Լ. 2013.

Մեծ Սեպասարի օջախ-գոհարաններ: Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, գիտական աշխատություններ, ժող. XVI, 56-62:

Թորոսյան Ռ. 1976.

Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ): Երևան. ԳԱԱ:

Թորոսյան Ռ., Խսկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ. 2002.

Հին Շիրակական (1977-1981 թթ. պեղումների արդյունքներ): Երևան. «Գիտություն»:

Խանզադյան Է. 1967.

Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում: Երևան. ԳԱ:

Խանզադյան Է. 1969.

Գառնի IV: Հնագիտական պեղումները Հայաստանում: 12, Երևան. ԳԱ:

Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973.

Մեծամոր: Երևան. ԳԱ:

Խանզադյան Է. 1979.

Էլառ-Դարանի: Երևան. ԳԱ:

Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ. 1970.

Սյունիքի ժայռապատկերները: Երևան, ԳԱ:

Հայացք բրոնզի դարից 2010.

Գտածոներ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից, կատալոգ-ալբոմ: Երևան, ՀՊԹ:

Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ. 1971.

Գեղամա լեռների ժայռապատկերները: Երևան. ԳԱ:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1978.

Գիտությունն սկսվում է նախնադարում: Երևան. Սովետական գրող:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1981.

Գեղամա լեռների ժայռապատկերները: Երևան. ԳԱ:

Մարդարյան Ս. 1967.

Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում: Երևան. ԵՊՀ, «Միտք»:

Փիլիպոսյան Ա. 1998.

Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները հին արևելքի կնքագործության համակարգում, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան. «Վան Արյան»:

Azizyan A. 2015.

Preliminary Notes on Bird in Symbolic System of the Kura-Araxes Culture of Armenia. Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 9(2), 31- 36.

Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007.

Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia. BAR International Series, 1697, Oxford.

Chataigner C. 1995.

La Transcaucasie au Nnolithique et au Chalcolithique, Maison de L'Orient Mnditerrannen. BAR International Series, 624, Oxford.

Collon D. 2001.

Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals V Neo-Assyrian and Neo-Babylonian periods, London, the Trustees of the British Museum.

Sagona A. 1984.

The Caucasian region in the Early Bronze Age. BAR International Series, 214, Oxford.

Summers G. D. 2014.

The Early Trans-Caucasian Culture in Iran: Perspectives and Problems, Palorient, Revue pluridisciplinaire de prnhistoire et protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest et de l'Asie central, CNRS ÉDITIONS: Paris, 155-168.

Ward W. H. 1910.

The Seal Cylinders of Western Asia, published by the Carnegie Institution of Washington.

Археология СССР 1982.

Энеолит СССР. Москва: Наука.

Голан А. 1993.

Миф и Символ. Москва: изд. Известия.

Есаян С. А. 1976.

Древняя культура племен северо-восточной Армении (III-I тыс. до н. э.). Ереван: АН Арм ССР.

Карапետян И., Хачатрян Ж., Канецян А. 2004.

Доурартский Армавир (III-начало I тыс. до н. э.). Ереван: ИФЖ/2, 254-275.

Кинк Х. А. 1976.

Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран. Москва: Наука.

Куфтин Б. А. 1944.

Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-аракский энеолит, Вестник Гос. Музея Грузии т. XIII В, Тбилиси.

МНМ 1991

Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 1. Москва: С. Э.

МНМ 1992

Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 2. Москва: С. Э.

Мунчаев Р. М., Мерпет Н. Я. 1981.

Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Москва: Наука.

Петросян Л. А. 1989.

Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н. э.). Ереван: АН АрмССР.

Пиотровский Б. Б. 1949.

Археология Закавказья, С древнейших времен до I тыс. до н. э. Ленинград: ЛГОЛУ.

Хачатрян Т. 1975.

Древняя культура Ширака III-I тыс. до н. э. Ереван: ЕГУ.

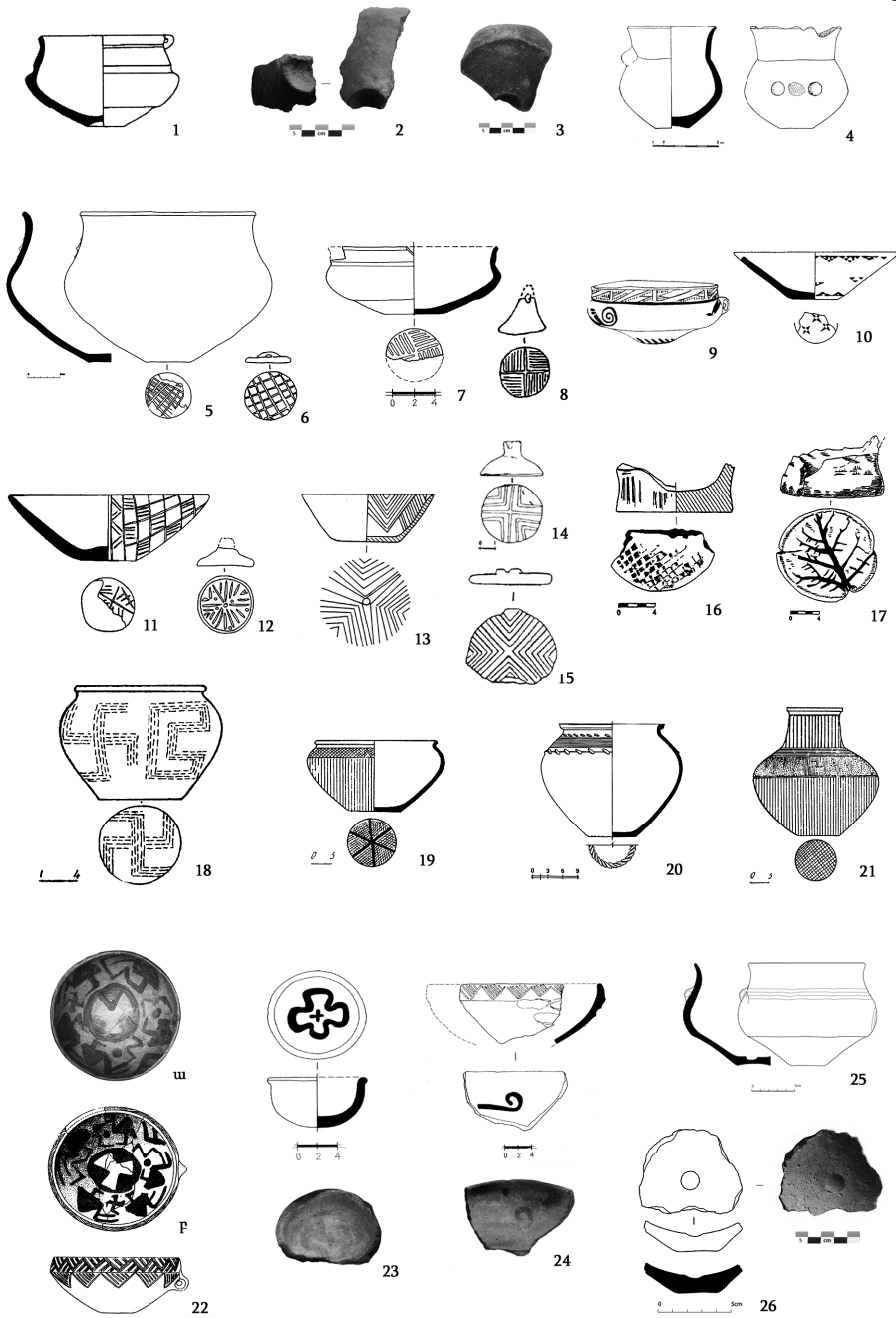
Шанишавили Н. 1999.

Знаки и символы на керамике куро-аракской культуре. Тбилиси: АНГ, центр археологических исследований.

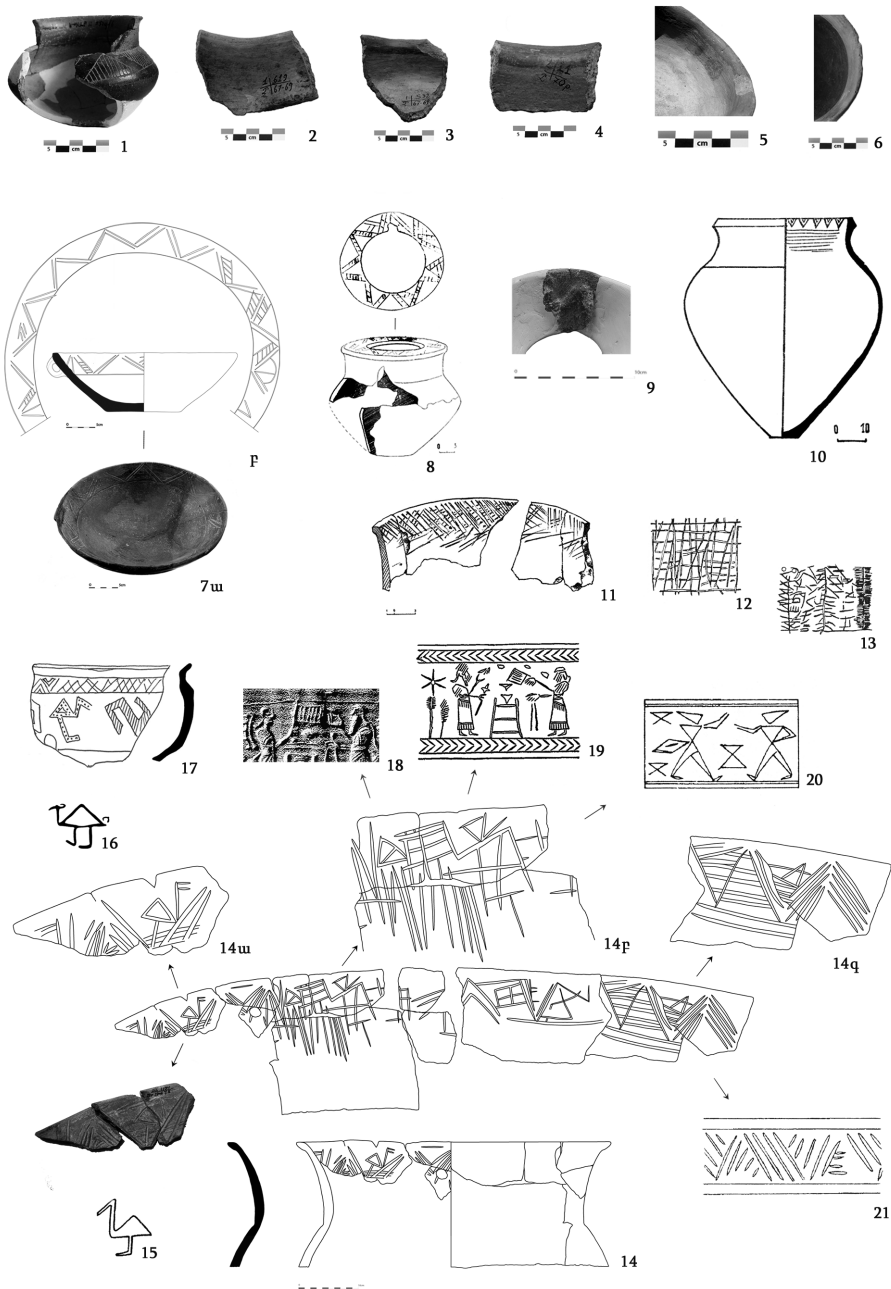
Шенгавит 2015.

Каталог археологических материалов из коллекции Музея истории Армении, составители Бадалян Р. и др. Ереван: МИА.

I

II

Աղյուսակների ցուցակ

I.

- նկար 1. Շենգավիթ, Sagona A. 1984: Fig. 9, 5
 նկար 2, 5, 25, 26. Ֆիոլետովո, Գեվորգյան Ա. 1999 թ. պեղ. (զմանկարները՝ հողվածագրի)
 նկար 3. Կառնուտ, ՀՊԹ. ինվ. №2857/31, Բաղայան Ռ. 1981 թ. պեղ. (լուսանկարը՝ հողվածագրի)
 նկար 4. Հացավան, Խանգաղյան Է. 1967, աղյուսակ XIV
 նկար 6. Թեփե Գիյան, 8. Թեփեջիկ, 12. Մեծամոր, 15. Շոշ, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 4, 5, 6
 նկար 7. Շենգավիթ, Шенгавит Каталог 2015: աղյուսակ 48/473
 նկար 9. Անհայտ, Խանգաղյան Է. 1967, աղյուսակ XXV
 նկար 10. Գողին թեփե, 11. Թեփեջիկ, Sagona A. 1984: Fig. 56, 3, 4
 նկար 13. Ալիքեմեր թեփե, Археология СССР 1982, աղյուսակ XLV/10
 նկար 14. Թալին, Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007: 247/12
 նկար 16, 17. Մաշառ, Chataigner C. 1995, աղյուսակ 26/4, 5
 նկար 18. Հառիճ, 19, 21. Արթիկ, Хачатрян Т. 1975, նկար 71, 97
 նկար 20. Ագարակ (Թալին), Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007: 35/1
 նկար 22ա. Շենգավիթ, Հայացք բրոնզի դարից 2010: 41, 22բ. Սարգսյան Ս. 1967: 187
 նկար 23, 24. Շենգավիթ, Шенгавит Каталог 2015: 238

II.

- նկար 1. Արագած, Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան, ինվ. №5570/6, Մուրադյան Ֆ. 2012թ. պեղ. (լուսանկարը՝ հողվածագրի)
 նկար 2, 3, 4, 5. Շենգավիթ, Էրերունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. 1/619, 1/532, 2/11, 1/293, Սարգսյան Ս. 1967-1969, 1970թթ. պեղ. (լուսանկարները՝ հողվածագրի)
 նկար 6. Կառնուտ, ՀՊԹ. ինվ. №2995/1, Բաղայան Ռ. 1984թ. պեղ. (լուսանկարը՝ հողվածագրի)
 նկար 7ա,բ. Արագած, Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան, ինվ. №3930/6, Թորոսյան Ռ. 1980թ. պեղ. (զմանկարը և լուսանկարը՝ հողվածագրի) զմանկարում անհավասար կիսաշրջանը համապատասխանում է բնօրինակին)
 նկար 8. Քեթի, Петросян Л. 1989: 45, աղյուսակ 34
 նկար 9. Մեծ Մեպասար, Եզանյան Լ. 2013, տախ. I, նկար 7
 նկար 10. Հառիճ, Хачатрян Т. 1975, նկար 16
 նկար 11. Ջրածոր, Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007: 127/7
 նկար 12, 13. Ուր, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 23/1
 նկար 14. Շիրակավան, Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ. 1977-1981 թթ. պեղ., Սարգսյանպատի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության թանգարան, ինվ. № 266-198, (զմանկարը և լուսանկարը՝ հողվածագրի)
 նկար 15. Հառիճ, Хачатрян Т. 1975, նկար 21
 նկար 16. Գեղամա լեռներ, Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ. 1971, նկար 148
 նկար 17. Արևիկ, Խանգաղյան Է. 1969, նկար 75
 նկար 18. Նինվե, Collon D., 2001: 70, աղյուսակ X-123
 նկար 19. Անհայտ, Ward W., 1910: 24I, նկար 723
 նկար 20. Քարաշամբ, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 41/10
 նկար 21. Ջեմդեթ-Նասր, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 22/3